

ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ ПІДХІД ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄТВОРЧОЇ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена розвитку психосемантичного підходу. Аналізуються поняття конструкта, гіперконструкта, інтеркореляційних та імовірнісних зв'язків, узагальнюються та доповнюються методичні прийоми вивчення систем особистих конструктів. Обговорення вказаних проблем ведеться на матеріалі життєтворчої антиципації.

Життєтворче антиципування є одним з найскладніших різновидів антиципування, притаманних людині, і, безперечно, належить до вищих психічних функцій. Тому, як і будь-яка психічна функція, процес життєтворчої антиципації опосередковується певною системою знаків. Семіотичні системи тут можуть мати різний характер, але найбільш природними для людини в даному випадку є словесні значення. Так, своє майбуття суб'єкт може категоризувати як щасливе чи нещасливе, забезпечене чи нуждене, цікаве або нудне і тому подібне.

Отже, один із шляхів вивчення феномена життєтворчої антиципації може пролягати через вивчення системи значень, які покладені в основу цього психічного процесу. При цьому індивідуальні відмінності в життєтворчому антиципуванні можуть досліджуватися через установлення відмінностей в індивідуальних системах значень конкретних людей.

Для вирішення вищеокреслених задач у сучасній психології виник спеціальний підхід, який має назву психосемантичного (Є.Ю. Артем'єва, Д. Банністер, І.Н. Козлова, В.Ф. Петренко, В.І. Похилько, Є.О. Федотова, А.Г. Шмельов та інші). Саме на методичний та методологічний арсенал, напрацьований у рамках цього напрямку, ми і будемо спиратися, розробляючи нашу схему дослідження життєтворчої антиципації. Але, перш ніж безпосередньо перейти до цієї задачі, варто було б більш чітко окреслити те підґрунтя, від якого ми будемо відштовхуватися в даній роботі.

Вихідним для психосемантичного підходу є поняття значення. Значення - узагальнене відображення дійсності, знання, напрацьоване людством і зафіксоване у формі поняття або навіть у формі вміння як "узагальненого способу дії", норми поведінки і т.п. При цьому значенню притаманна подвійна природа, бо воно одночасно виступає і як одиниця суспільної, і як одиниця індивідуальної свідомості. Будь-яке поняття, скажімо, щасливе чи нещасливе майбутнє, має якість загальноприйняте в даному соціумі значення, але, засвоюючись конкретною людиною, воно набуває суттєвого індивідуального відтінку, і цей індивідуальний відтінок може мати не меншу вагу, ніж загальноприйнятий смисл цих слів. Як зауважують Ф. Франселла і Д. Банністер, "навіть найбільш "загальноприйняті" конструкти (наприклад ті, що застосовуються в математиці або у природознавстві) індивідуальні в тому плані, що кожен з нас наповнює їх власним смислом і робить частиною власної системи конструктів"[1:38]. Тому, досягнувши індивідуальний відтінок понять щасливе чи нещасливе майбутнє, ми можемо зробити суттєвий крок у розумінні психологічної своєрідності даної людини.

Іншим аргументом на користь вивчення індивідуальних систем значень людей є гетерогенність самої суспільної свідомості. Адже часто в суспільній свідомості можна зустріти не одне, а кілька значень одного й того ж слова. Тому варто знати, яке саме з цих значень присвоєне даним суб'єктом як своє.

Близьке до поняття значення є і запропоноване Дж. Келлі поняття особистого конструкта. Але якщо у понятті значення робиться акцент на функції узагальнення, встановлення схожості, спільності між об'єктами, то в понятті конструкт цей акцент поширюється і на функцію протиставлення. Окрім цього, в понятті "конструкт" враховується ще й міра схожості чи протилежності. Внаслідок цього конструкт являє собою своєрідну шкалу, "ідеальну мірку", відносно якої оцінюються або передбачаються ті чи інші реалії. Ця суб'єктивна шкала, "мірка", утворюється, як правило, парою полярних значень. Наприклад, щасливе – нещасливе, радісне – сумне і т. п. І якщо мова йде про майбутнє конкретної людини, то вона може антиципувати своє майбуття відносно цих конструктів. Скажімо, так:

щасливе _____ х _____ нещасливе,
радісне _____ х _____ сумне,
змістовне _____ х _____ пuste.

Таким чином, конструкти є більш складним утворенням, ніж значення, складаються, як правило, мінімум із двох полярних значень, які утворюють його полюси. Окрім цього, конкретними значеннями можуть фіксуватися окремі градації конструкта. Наприклад:

бурхливе – спокійне – мляве майбутнє.

Як шкала конструкт може мати і дискретний, і континуальний (індискретний, неперервний) характер. Наприклад для оцінки ймовірності настання майбутнього можуть застосовуватися конструкти у наступних формах. Перша форма: буде – не буде. Цей конструкт є дискретним, бо не враховує проміжних градацій. Такої форми конструкт найчастіше використовується при антиципуванні майбутнього у формі ворожіння.

Імовірнісний конструкт може бути представлений і в континуальній формі. Найпростіший із них може бути таким:

обов'язково буде – можливо, буде – не буде.

У ньому немає перервності між полюсами, бо простір між цими опозиціями заповнюється досить широким поняттям – "можливо, буде".

Індивідуальні значення та особистісні конструкти не є ізольованими утвореннями, а зорганізовані в систему певними зв'язками. Завдяки цьому, оцінюючи певний об'єкт за одним конструктом, суб'єкт може винести оцінку і за іншими конструктами, пов'язаними з ним. Так, наприклад, якщо майбутнє оцінюється за конструктом щасливе – нещасливе як щасливе, то з цього автоматично випливають оцінки “радісне” за конструктом радісне – сумне, “забезпечене” - за конструктом забезпечене-злиденне і т. п. При цьому характер зв'язків у системі конструктивів різних людей може дуже відрізнятись. Тому базовою підвалиною теорії конструктивів є положення про індивідуальність систем особистих конструктивів і схожість людей суттєвою мірою залежить від схожості їх систем особистих конструктивів. “У тій мірі, в якій система конструктивів однієї людини схожа на систему конструктивів іншої, її психологія походить на психологію цієї іншої людини” [1:38].

Для аналізу психологічної природи антиципування з позицій психосемантичного підходу І.Г. Батраченко було запропоноване поняття гіперконструкта. Гіперконструкт являє собою особливе утворення з конструктивів трьох типів:

- 1) вхідного конструкта(ів), відносно якого оцінюється той чи інший об'єкт ;
- 2) вихідного конструкта, відносно якого робиться антиципаційна категоризація;
- 3) імовірнісного конструкта, за допомогою якого в досвіді суб'єкта фіксується зв'язок між вхідним і вихідним конструктом.

Візьмемо для прикладу індійське прислів'я “Доброму завжди щастить, а злому тільки мить”. У цьому прислів'ї декларується зв'язок між вхідним конструктом, що слугує для оцінки людини як доброї чи злої, та вихідним антиципаційним: завжди щастить – щастить мить. Значення щодо імовірнісного конструкта, як це найчастіше буває в прислів'ях внаслідок їх еліптичності, опускається, не експлікується. Проте якщо судити з контексту, то тут мається на увазі “дуже імовірно”, “майже напевно” або “напевно”. Тобто ті значення, які характеризують досить високий ступінь імовірності.

Зі свого боку хотілось би додати, що до структури гіперконструкта можна було б приєднати і часовий конструкт, що фіксує інтервал між оцінкою за вхідним конструктом і реалізацією антиципованого або ж тривалість перебачуваної події. У вищезгаданому прислів'ї конструкт “щастить завжди – щастить мить” є, по суті, комбінацією значень, узятих з конструкту “щастя – нещастя” і часового конструкту тривалості “ завжди – мить – ніскільки”. Але оцінка за часовим конструктом також часто опускається. Як виключення можна навести грецьке прислів'я “Ледачий замолоду – нещасливий на старість”.

Як рідкісне виключення щодо експлікованості імовірнісного зв'язку можна назвати іспанське прислів'я “Хто у справах квапливий, в житті часто нещасливий”. У даному випадку слово “часто” є означенням імовірнісного зв'язку між конструктом “щасливий – нещасливий”, що описує життєвий шлях людини, і конструктом, що описує характер людини, “квапливий – неквапливий”. Часовий аспект тут спеціально не виражено, але, виходячи з контексту, можна сказати, що інтервал, у межах якого робиться антиципування, може бути будь-якої тривалості. Це одна з причин, чому значення часового конструкта не фігурують у формулюванні прислів'я. Інша причина в тому, що згадування всіх імовірнісних і часових зв'язків між конструктами та всіх полюсів конструктивів, на основі яких побудовано прислів'я, може настільки перевантажити словесне формулювання прислів'я, що воно втратить одне з головних своїх достоїнств – лаконізм.

Завдяки такій структурі, якщо на вхід гіперконструкта подати певну передпрогнозну інформацію, то на виході можна отримати інформацію прогностичну. Тобто, хоч конструкт і створюється, як постійно зауважують Дж.Келлі, Ф.Франселла, Д.Банністер, для потреб не тільки оцінки, але й передбачення реалій, проте сам по собі він цю функцію не виконує. Передбачення стає можливим завдяки тому, що конструкти є не ізольовані утворення, а можуть пов'язуватися один з одним різного роду зв'язками.

Дж.Келлі та його послідовники виділяють інтеркореляційні зв'язки між конструктами, або горизонтальні, та зв'язки суб- та суперординації, або вертикальні. Завдяки наявності інтеркореляцій між певними конструктами суб'єкт, роблячи оцінку за одним конструктом, може автоматично виносити оцінку і за інтеркорельованим з ним. Це і дає можливість людині, на думку Дж.Келлі, робити передбачення на основі своєї індивідуальної системи конструктивів.

І.Г. Батраченко одним із різновидів зв'язків між конструктами виділяє ймовірнісні зв'язки між ними. Поняття ймовірнісного зв'язку дуже вже близьке до поняття інтеркореляційного. І в першому, і в другому випадку мова йде про взаємопов'язаність оцінок за даними конструктами. Але у першому випадку цей зв'язок устанавлюється шляхом математичного вирахування кореляцій оцінок за даними конструктами щодо репрезентативної вибірки елементів з тієї області реальності, стосовно якої побудована дана система конструктивів, а в другому випадку він може встановлюватися і напряму шляхом інтерв'ювання досліджуваного.

Інша відмінність полягає в тому, що показник кореляції приймає свої значення з відрізка (- 1; 1), а показник імовірності - з відрізка (0; 1). Проте від'ємний знак говорить, що збіг оцінок (у тій чи іншій мірі в залежності від абсолютного значення показника кореляції), є оберненим, і якщо поміняти полюси в одному з конструктивів, то інтеркореляція набуде позитивного характеру. Так що різниця щодо областей визначення показників є відносною. Більш суттєвим є те, що інтеркореляція торкається взаємозв'язаності оцінок за двома конструктами у цілому, тоді як імовірнісний зв'язок торкається відношення між кожними окремими градаціями цих конструктивів. Так, наприклад, у досвіді певної людини конструкти “неквапливий – квапливий” і “щасливий – нещасливий” корелюють на рівні 0,7. Але якщо виявити ймовірнісні зв'язки між цими конструктами у цієї ж людини, то картина може виявитися такою:

Неквапний	0,5	0,5
Квапливий	0,3	0,7

Таким чином, там, де інтеркореляція між двома біполярними конструктами описується одним числовим значенням, то імовірнісні зв'язки можуть описуватися чотирма показниками, а в тому випадку, коли між полюсами є ще й проміжні градації, то імовірнісних значень може бути і більше.

Імовірнісний зв'язок можна встановити у досліджуваного і між двома значеннями, концептами, а інтеркореляцію треба встановлювати між двома конструктами, тобто між двома парами біполярних значень. Щоправда після Дж.Келлі, який наполягав на біполярності конструктів, пропонується розглядати й однополюсні конструкти. У такому разі, коли розглядати значення як однополюсні конструкти, встановлення інтеркореляцій між значеннями теж стає можливим.

Інша відмінність між інтеркореляційними і ймовірнісними зв'язками полягає в тому, що ймовірність легко виражати не тільки в числовій, але й у вербальній формі ("малоймовірно", "ймовірно", "майже напевно" тощо) користуючись, якщо виходити з термінології Л.Заде, лінгвістичними змінними. Щоправда, міру інтеркореляції теж можна означати вербально ("часто", "зрідка", "майже завжди" тощо). Але в такому випадку між інтеркореляційним зв'язком та імовірнісним відмінність теж стирається. Отже, підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що поняття імовірнісного й інтеркореляційного зв'язку мають одночасно і спільні моменти, і відмінні. Відмінність при цьому має відносний характер. Тому точніше буде сказати, що поняття інтеркореляційного й імовірнісного зв'язку торкаються однієї й тієї ж реальності, виходячи при цьому з різних підходів.

Отже, прогностична функція конструктів реалізується через наявність зв'язків між конструктами, що структурують їх у різного роду системні утворення. Як підкреслює І.Г. Батраченко, "цю функцію виконує не окремо взятий конструкт сам по собі, а спеціальні структури із конструктів. Конструкт сам по собі, з нашої точки зору, не може бути одиницею аналізу антиципації, так як ще не утримує в собі основних властивостей цілого. Але цією властивістю володіє описана нами структура із конструктів, бо, використовуючи її, можна вже здійснювати, принаймні, елементарні акти антиципації... Якщо по відношенню до антиципації конструкт може являтися "атомом", то гіперконструкт її молекулою" [2: 64].

Таким чином, виходячи з вищесказаного, життєтворче антиципування базується не тільки на системі особистих конструктів, але й на системі особистих гіперконструктів.

Для вивчення систем особистих конструктів застосовується багато методичних прийомів. Одні з них торкаються виявлення чи задання конструктів. Інші стосуються вивчення інтеркореляцій між конструктами. Третя група прийомів торкається встановлення ієрархічних зв'язків між конструктами, упорядкованості їх один до одного в плані загальності, імплікативності.

Виявлення особистих конструктів може здійснюватися шляхом оперування з репрезентативною вибіркою елементів з тієї змістовної області, стосовно до якої вивчається система конструктів. Оперування може здійснюватися на базі тріад елементів, де досліджуваному пропонується в кожній тріаді вказати два елементи, спільні у певному плані та протилежні у цьому аспекті третьому. При використанні діад елементів указується спільна суттєва ознака елементів, а потім називається полюс, протилежний спільності. Метод діад і тріад досить широко описаний у відповідній літературі, але чомусь там не можна зустріти метод, який за аналогією з першими двома можна легко сконструювати, – метод монад. На нашу думку, елементи можна брати і по одному та просити досліджуваного назвати його суттєві властивості, а потім попросити вказати до виявлених характеристик їм протилежні. Більше того, на нашу думку, інколи можна обійтися і взагалі без будь-яких конкретних елементів. Можна напрямцем попросити досліджуваного назвати значення, або конструкти, за допомогою яких, з його точки зору, можна оцінювати певну змістовну область.

Стосовно сфери біографічного майбутнього у випадку монад можна просто попросити людину хоча б у кількох словах охарактеризувати своє майбутнє або ж майбутнє іншої людини. Після цього можна запропонувати даним характеристикам назвати полярні та в такий спосіб виявити певний набір конструктів людини, якими вона користується для категоризації власного майбутнього. У другому випадку можна поставити завдання перед досліджуваним - просто вказати, яким може бути людське майбутнє взагалі безвідносно до конкретних людей.

Інша група прийомів виявлення особистих конструктів базується на відштовхуванні від уже виявлених раніше у будь-який спосіб конструктів. Можна також відштовхуватися і від якогось загальноприйнятого конструкту, переконавшись попередньо у його зрозумілості й актуальності для досліджуваного. До цієї групи належить метод "драбини" та метод "піраміди". У першому випадку в той чи інший спосіб просять досліджуваного назвати конструкт більш загальний щодо початкового, під який початковий підпадає як окремий випадок. У результаті цього виявляється конструкт суперординатний стосовно

початкового. З отриманим конструктом процедура повторюється і т.д. Користуючись процедурою "драбина", можна рухатися до все більш і більш загальних конструктів.

У методі "піраміди", навпаки, у той чи інший спосіб досліджуваному пропонується назвати менш загальні конструкти і рух здійснюється в протилежному напрямку. І в першому, і в другому випадку конструкти породжуються до тих пір, поки не буде досягнуто найбільш суперординатний, або ж субординатний конструкт, аж поки не відмовиться від цього досліджуваний.

Конструкти можуть не тільки виявлятися, але й задаватися дослідником, що виходить із загальноприйнятих конструктів або ж взятих при вивченні інших осіб. У цьому випадку за досліджуваним лишається завдання вка-

зати, чи зрозумілі й актуальні для нього запропоновані конструкти. Ф.Франселла і Д.Банністер зауважують: “Для деяких цілей краще всього задавати конструкти хоча б в частині набору. При цьому слід мати на увазі, що експериментатор, задаючи конструкти, по суті, пропонує вербальний ярлик, до якого досліджуваний прив’яже свій особистий конструкт. При цьому принаймні необхідно, щоб ярлики були значимими для досліджуваного. Задані ярлики можуть виявитися ідентичними тим, які досліджуваний використовує сам, але можуть і не мати для нього і ніякого смислу” [1:54].

Після виявлення конструктів, якими користується досліджуваний, щодо певної змістовної сфери, цей набір селектується і уточнюється. Так, відкидаються занадто проникливі та занадто непроникливі конструкти (проникливість - це міра придатності конструкта певного числа елементів певної змістовної області). Відкидаються також і поверхові конструкти, що торкаються несуттєвих аспектів. Невизначені конструкти уточнюються або ж вибраковуються. Весь цей процес повинен здійснюватися при активній співучасті з досліджуваним, і в результаті цього отримується відносно повний набір конструктів (принаймні, найбільш важливих), якими користується суб’єкт для категоризації певної сфери (людей, професій, кінофільмів, фотографій, життєвих шляхів тощо).

Навіть поверховий погляд на такий набір дає змогу побачити, як дана людина дивиться на відповідну сферу реальності. Цей набір конструктів може бути більш чи менш численним, у ньому можуть переважати особистісно-оригінальні або ж загальноприйняті конструкти і т.п. Але на цьому етапі психосемантичне дослідження рідко зупиняється, частіше переходить до вивчення зв’язків між конструктами.

Для вивчення таких зв’язків формується репрезентативна вибірка елементів з відповідної області і в той чи інший спосіб оцінюється за сформованим раніше набором конструктів, вираховуються коефіцієнти інтеркореляцій між конструктами. Наявність значимої кореляції між конструктами означає, що в досвіді даної людини ці конструкти взаємопов’язані і, виносячи оцінку за одним з конструктів, людина може зробити оцінку і за іншим. Наприклад, якщо конструкти красивий - некрасивий і вірний – невірний пов’язані настільки жорстко, як у відомій пісні, то жінка з відповідною системою конструктів, зустрівши мужчину й оцінивши його як красивого, автоматично оцінить його і як невірного. Тобто здійсниться свого роду гносеологічне передбачення. А якщо в розуміння свого щасливого майбутнього входить вірність супутника, то може бути здійснене ще й онтологічне передбачення - ”з ним у мене буде нещасливе майбутнє”.

Інтеркореляційний зв’язок між конструктами в залежності від його величини означає, як зазначалось раніше, по суті, міру того, з якою ймовірністю на підставі оцінки за одним конструктом можна робити прогностичне судження за іншим. Тому, на нашу думку, кореляційний підхід у даному випадку не є єдино можливим. Адже можна і прямо запитати досліджуваного про такий імовірнісний зв’язок. Прикладом тому може бути метод ймовірнісної решітки, запропонований у роботі І.Г. Батраченко при вивченні антиципаційних схем комунікативного досвіду педагогів.

Отже, на нашу думку, можна окреслити два взаємодоповнюючі підходи до встановлення імовірнісних зв’язків між конструктами. Один на базі вираховування інтеркореляцій, а інший шляхом виявлення ймовірнісного зв’язку прямим способом. Тут тільки треба зауважити, що між результатами першого і другого способу повного збігу не буде, бо перший буде торкатися в першу чергу тих зв’язків, що не обов’язково усвідомлюються (і в цьому, до речі, його цінність), а другий - усвідомлюваних. А свідомі та підсвідомі зв’язки досвіду не повністю відповідають один одному, а інколи і відрізняються суттєво (наприклад, у силу дії механізмів психологічного захисту). Тим більш інформативним буде зіставлення решіток інтеркореляційного й імовірнісного типу.

Окрім цього, інтеркореляційні таблиці описують зв’язки між конструктами, націленими на одну якусь змістовну область, скажімо, риси особистості або життєві шляхи людини. Імовірнісну таблицю можна також побудувати, включивши конструкти з двох змістовних областей. Така таблиця може описати уявлення людини про взаємозв’язок характеру людини й особливостей майбутнього життєвого шляху.

Інтеркореляційні та ймовірнісні таблиці взаємозв’язку особистих конструктів досить зручні для конструювання різного роду показників, які характеризують дану систему конструктів. Так, наприклад, одним із найбільш широко відомих є показник когнітивної складності. Є різні тлумачення цього показника. В.Ф. Петренко дає йому таке визначення: ”Кількість незалежних, не синонімічних, не корелюючих конструктів, використовуваних досліджуваним, визначає його когнітивну складність у даній змістовній області” [3:70]. Використовуються також показники інтенсивності, насиченості, упорядкованості, інтегративності тощо [1]. Багато з цих показників мають інформативний характер. Третім аспектом дослідження індивідуальних систем конструктів є встановлення імплікативних зв’язків між конструктами (тобто відношень суб- та суперординатності). Задля цієї мети розроблено цілу систему імплікативних решіток, хоч подібні відношення вже встановлюються, принаймні, частково при використанні методів “драбини” та “піраміди”. Дослідження системи гіперконструктів може здійснюватися за допомогою ймовірнісних решіток, утворених вибірками відповідних конструктів. Але можна припустити й інший спосіб, коли задається тільки вхідний конструкт й імовірності щодо нього, а досліджуваний повинен експлікувати вихідний.

Таким чином, ми розглянули основні поняття та принципи психосемантичного підходу та можливості його подальшого розвитку. Спираючись на цей підхід, можна будувати психосемантичну модель життєтворчої антиципації особистості.

1. Франселла Ф., Банністер Д. Новый метод исследования личности. - М.: Прогресс, 1987. - 236 с.
2. Батраченко И.Г. Психологический анализ антиципации в педагогическом общении. Дис. канд. психол. наук. - К., 1991. - 145 с.

3. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. - М.: Изд-во МГУ, 1988. – 208 с.

Рихальська Олена Геральдівна, викладач психології кафедри менеджменту засобів масової інформації та реклами Дніпропетровського державного університету.

Наукові інтереси:

- психологія антиципації;
- психологія життєтворчості;
- психотерапія і психологічні тренінги особистісного росту;
- іміджологія.